

Марта ЗАМБЖИЦКА

МАНДРІВКА В ПОТОЙБІЧЧЯ НА ОСНОВІ ВИБРАНИХ ТВОРІВ В. ШЕВЧУКА

У статті подано аналіз творів Валерія Шевчука на основі універсальних міфологічно-символічних схем та структур, наголошується на використанні автором мотивів слов'янського фольклору.

Відомий представник покоління шістдесятників, Валерій Шевчук залишається й досі одним із найважливіших і найвидатніших українських письменників. Як підкреслює дослідниця Людмила Тарнашинська, творчість В. Шевчука, можна окреслити як своєрідний синтез традиції та новаторства, як поєднання барокової естетики, фольклорно-міфологічної символіки з найбільш модерними течіями сучасного літературознавства і філософії [5, с. 195]. У творах письменника ми знаходимо відгуки як сковородинської філософії, так і західноєвропейського екзистенціалізму. Автор досконало вміє використовувати принципи реалістичної прози, але так само вільно почуває себе в жанрі історичної, фантастичної чи міфологічної прози, де використовує засоби сюрреалізму. Його творчість – це, за словами вищезгаданої Л. Тарнашинської, панорама життя українського суспільства, його історії, культури та традиції [5, с. 79].

Складність та багатоваріантність прози В. Шевчука залишає дослідникам широке поле для інтерпретаційних можливостей. Вивчати можна як представлену письменником цілісну концепцію світу, так і окремі літературні мотиви.

Одним із найчастіше використовуваних автором мотивів є тоpos дороги та мандрівника. Мандрують майже всі Шевчукові герої, а дослідники стараються пояснити сенс цієї мандрівки – одні вписують її в контекст біблійної притчі [5, с. 108], інші інтерпретують її в рамках сковородинської ідеї пошуків правди в самому собі [1, с. 68].

Ця стаття є спробою вписати історії героїв-мандрівників у казкову схему подорожі в потойбіччя. На основі двох романів – „Око прірви” та „Птахи з невидимого острова” – спробуємо довести, що створені В. Шевчуком історії мандрівників можна розуміти як відтворення відомого казкового сюжету мандрівки в потойбічний світ. Для аналізу Шевчукового мотиву мандрів будемо користуватися створеною фольклористом Володимиром Проппом схемою магічної казки [2, с. 89]. Казкова символіка

потойбіччя має свої джерела в міфологічних уявленнях, котрі часто представляють країну смерті як своєрідне протиставлення цьому світу, де все відбувається навпаки. Про категорію протиставленого світу писав, між іншим, Борис Успенський, тому в нашому дослідженні ми будемо покликатися й на його дослідження. Слід підкреслити, що семантика потойбіччя нерозривно пов'язана з категорією *sacrum*, у зв'язку з цим фігуру протиставленого світу ми будемо розуміти саме як компонент зображення *sacrum*.

Як у романі „Око прірви”, так і в творі „Птахи з невидимого острова” мотив мандрівки в небезпечну й таємничу країну можна вважати основою сюжету. Фабулярну схему обох повістей визначає декілька основних подій, а саме: залишення героєм рідного дому, подорож через небезпечний граничний простір (болото, вода чи ліс), перебування в місці, яке можна окреслити „іншим світом” (острів, замок) та втеча з цього „іншого світу” (герой утікає або вмирає, але головне залишає країну, до котрої завела його мандрівка).

У так описаних сюжетах неважко віднайти багато мотивів, які дозволяють порівняти історії героїв-мандрівників зі схемою, втіленою Володимиром Проппом у літературно-фольклорному тексті. Власне кажучи, В. Пропп вважає, що конструкція магічної казки міститься в декількох незмінних мотивах-схемах. Це, передусім, неочікуваний і часто небажаний для героя заклик розпочати мандрівку (подорож може початися у формі викрадення, вигнання з дому і т.п.). Герой змушений залишити свій відомий, спокійний світ, його сім'я та друзі вважають його мертвим і він насправді неначе мертвий. Протягом першого етапу мандрівки герой опиняється в небезпечному лісі (часом мусить перетнути велике водоймище, болото і т.п.), де зустрічає магічне створіння, котре допомагає йому знайти вихід зі скрутного становища чи небезпеки і перейти до іншого королівства, що є чітко відокремленим від навколишнього світу прірвою, водою і т.п. Інше королівство (у постаті замку, скляної гори, саду чи золотого міста) є, за В. Проппом, символом потойбічного світу. У рамках нашої статті ми зосередимося лише на представленні мандрівки героїв через простір, який можна окреслити як граничний, а також на описі країни, до якої приходять мандрівники.

У вищезгаданих повістях В. Шевчука, як і в багатьох казках, подорож починається неочікувано. „Птахи з невідомого острова” починаються викраденням героя (Олізара) турками, а герой „Ока прірви” відчуває нездоланну потребу знайти джерело духовного життя. Мандруючи, вони опиняються в дикому, небезпечному просторі, котрий автор зображує як велике водоймище (у випадку „Птахів...”) чи болото (в „Оці прірви”). Саме вода, болото, а також ліс є типовими для казок та міфів граничними просторами, що

розмежовують світ людей та потойбіччя [7, с. 279].. У подоланні цього небезпечного простору героям допомагають тварини та дивні нелюдські створіння. Олізар перепливає море на хребті величезної риби, герої „Ока прірви” проходять болото та мертве озеро завдяки пташці і незрячому ченцеві, який своєю семантикою нагадує мерця. Слід нагадати, що як вода, так і болото є простором, що оточує місце, до якого подорожують герої. У романі „Око прірви” острів святого Микити оточений болотом і мертвим озером, а замок з „Птахів...” знаходиться посередині дикого степу, за великим водоймищем. Цікавим мотивом, що, безсумнівно, має свої джерела в казковій символіці, є образ вузького мосту. Він виступає в романі „Око прірви” як остання перешкода, яку мають подолати герої дорогою до острова Микити. Здається, вузький, небезпечний міст є універсальним символом дороги в потойбіччя, про що згадує між іншим Володимир Пропп [2, с. 380]. Саме такий слизький, вузький, занурений у воду міст мають подолати монахи, щоб потрапити на острів. Той, хто не може цього зробити мусить загинути у мертвому озері.

Подолавши граничні простори, герої опиняються в місці, яке зображене автором у пекельній, демонічній естетиці протиставленого світу. У цьому світі всі права і звичаї є запереченням нормальних, міжлюдських відносин. Як острів, описаний в „Оці прірви”, так і замок, зображений у романі „Птахи...”, можна окреслити як самостійний, замкнений універсум, що чітко відокремлений від навколишнього світу. Основою організації цього універсуму є закон протилежності, закон заперечення всіх людських цінностей. Тут варто зробити посилання на дослідження російського семіотика культури Босиса Успенського, який у роботі *Anty zachowanie w kulturze dawnej Rusi* аналізує слов'янські уявлення про потойбічний світ. Дослідник підкреслює, що у слов'янському фольклорі і обрядовості дуже часто наявне переконання в тому, що потойбіччя це „світ навпаки” чи своєрідний „протиставлений світ” [6, с. 81]. Незважаючи на те, що в романах В. Шевчука закон протилежності (протиставлення) не охоплює цілого універсуму й обмежується виключно міжлюдськими стосунками, проведення паралелі видається можливим, тому що саме це протиставлення є характерною особливістю як життя у замку, так і на острові. Для того, щоб це довести, привидімося ближче до цих демонічних місць.

Зображений у романі „Око прірви” острів є місцем, заселеним потворними створіннями, там живуть лише покалічені недорозвинуті карлики, тобто острів можна окреслити простором нелюдів, що підкреслює наступна цитата: „*Teraz dopiero jeliśmy zaglądać pod każdy krzak i ze zdumieniem stwierdziliśmy, że wyspa była zamieszкана przez najdziwniejsze potwory i kaleki: byli tu ludzie bez*

nosów, bezręcy, ślepcy, kretyni z nabrzniałymi, tępymi twarzami, karły, płaskolice (...) ujrzeliśmy też chłopaka z sześcioma palcami u rąk i nóg” [4, с. 110].

Найважливішим персонажем є святий Микита, котрий мешкає на стовпі в центральному місці острова. Він оточений своєрідним культом, що виникає зі страху і розпачу, сам проголошує філософію нєневисті і заперечення життєвих цінностей. Микита називає себе мертвим для світу і досягає вершин у аскетичних практиках, він зображений автором як гниючий напівтруп. Його тіло гниє і є гніздом для черв'яків. Тобто Микиту можна інтерпретувати як втілення образу володаря країни смерті.

Мешканці острова живуть у постійному страсі перед Микитою та його „апостолами”, культ святого є оточеним багатьма таємницями й секретами. Важливим є те, що Микита не зцілює паломників, які приходять на острів шукати допомоги і втіхи – його допомога полягає в остаточному позбавленні їх від мирських клопотів, смерть здається єдиним можливим виходом.

На острів Микити можна дійти, подолавши згадані перешкоди, але повернутися з острова вдається небагатьом. Більшість героїв роману зустрічає на острові смерть, повертається лише один, якому вдалося втекти. Слід згадати, що мотив втечі з королівства смерті є одним з найчастіших елементів казкового сюжету.

Схожий за своєю семантикою є замок, зображений у романі „Птахи з невидимого острова”. Символіка смерті в цьому творі не є настільки підкресленою, але у описаних автором відносинах між мешканцями замку можна знайти багато мотивів „світу навпаки” (протиставленого світу). Мешканці замку є духовно мертвими, вони не живуть справжнім життям, їхні душі і тіла поневолені страхом і жорстокістю. Їх можна окреслити як антилюдей, для котрих чужі і незрозумілі людські почуття та емоції. Саме як антилюдей (чи нєлюдів) бачить їх Олізар, який потрапив у замок і став його черговим полоненим. У розмові з одним із мешканців замку герой каже: „Тут у вас усе як не в людей. Може, ліпше скажете мені, що твориться в цьому домі і хто вони, його посельці?” [3, с. 20]. В іншому місці роману Олізар дивиться на замкових дівчат і розуміє, що насправді вони є мертвими: „Закам'яніло стояли дівчата, незворушні, але й урочисті; Олізарові було дивно з них, адже були наче нєживі ляльки. Йому здавалося, що там, під одежею в дівчат, теж нємає тіл, а в грудях у них нє б'ються живі серця” [3, с. 57].

Замок, як і острів Микити, є замкнутим універсумом, з якого не можна вийти інакше ніж втікаючи. На тих, що намагаються втекти, чекають страшні тортури. У замкнутому просторі замку переважають почуття страху, нєнависті і покори. Усе це дозволяє інтерпретувати

образ замку у категоріях пекельної символіки країни смерті.

Перебування у цьому іншому світі змінює героїв, не зважаючи на те, чи вони повертаються додому, як Михайло, герой „Ока прірви”, чи залишаються, як Олізар, якому не вдалося втекти. Завдяки мандрівці на острів монах Михайло пізнає таємницю віри, переживає історію, яка допомагає йому глибше, хоча і болісніше, зрозуміти світ. Олізар, незважаючи на те, що не зміг утекти з замку, стає сильним, долає свою долю невільника, про що засвідчує пісня, яку він співає вкінці повісті: „Цю пісню співатимуть про нас і для нас птахи і хмари, вітер просвистить її мелодію на мільйонах сопілок – ось вони, крила – думал він – які можуть винести мене з цієї прірви (...). Чисте і ясне, як сльози почуття підняло його, знесло і він пішов, наспівуючи по небі, перестрибуючи з хмари на хмару. (...) Слова летіли у простір, як стріли пущені у всесвіт і губилися. Губилися безповоротно у безлунному безмежжі, у цій тиші просторій та незорій” [3, с. 86].

Можна сказати, що на момент закінчення мандрівки вони є вже зовсім іншими людьми, ніж на її початку. Повернення з мандрівки іншою, сильнішою чи розумнішою людиною також є мотивом відомим з багатьох казок та міфів, згадаймо хоча б описані Проппом казкові сюжети, у яких герой-мандрівник відвідує дивне королівство, де набуває незвичайних сил та здібностей. Там він знаходить князівну, живу воду чи магічні предмети, завдяки яким може повернутись до свого світу розумнішим, могутнішим і відважнішим (часто повторюваний у казках мотив наймолодшого брата-дурника, який повертається з мандрівки королем чи лицарем).

Валерій Шевчук створює світ своїх повістей на основі універсальних міфологічно-символічних схем та структур, однак варто взяти до уваги, що як український письменник користується перед усім мотивами слов'янського фольклору та демонології, а його творчість у філософському плані має багато спільного з ідеями Григорія Сковороди. Слід також підкреслити, що представлений у досліджуваному тексті аналіз є тільки одним з багатьох можливих варіантів, а згадані твори можна інтерпретувати по-різному.

Література:

1. Корогодський Р. У пошуках внутрішньої людини / Корогодський Роман. – Гелікон, 2002.
2. Propp W. Nie tylko bajka/ Władimir Propp, przekład Danuta Ulicka, 2000.
3. Шевчук В. Птахи з невидимого острова / Валерій Шевчук.

Приватна Колекція, 2004.

4. Szewczuk W. Oko otchłani/ Walerij Szewczuk, Wydawnictwo „Tursa”, 2000, przekład Jerzy Litwiniuk.

5. Тарнашинська Л. Художня галактика Валерія Шевчука / Людмила Тарнашинська, Вид. ім. Олени Теліги, 2001.

6. Uspieński Borys, Anty zachowanie w kulturze dawnej Rusi/ Borys Uspieński, Historia i semiotyka, 1998, przekład Bogusław Żyłko.

7. Войтович В. Українська міфологія / Войтович Валерій. – Київ: Либідь, 2002.